

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Geloven in een ontzuild land: secularisering heroverwogen

Het denken in termen van verzuiling en ontzuiling is misleidend. Het suggereert ten onrechte een radicale breuk met het religieuze verleden van voor de jaren zestig. Religie is in Nederland niet verdwenen, maar heeft een andere rol gekregen: ze wordt gepresenteerd en geaccepteerd als een breed appel op wat de leden van maatschappelijke organisaties of zelfs de meerderheid van de Nederlanders verbindt. Ook in het persoonlijke leven laten burgers zich nog altijd door religieuze tradities inspireren. Al zijn hun invullingen door de jaren heen soms sterk veranderd, hun geloof blijft een belangrijke motor van maatschappelijk engagement.

---

door *Peter van Dam*

De auteur is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en doet onderzoek naar de maatschappelijke rol van religie in West-Europa. Hij publiceerde vorig jaar *Staat van verzuiling*, een boek over de geschiedenis en de huidige betekenis van het begrip verzuiling voor het denken over Nederland.

DE WOORDEN ‘VERZUILING’ EN ‘ONTZUILING’ houden de geschiedschrijving over het naoorlogse Nederland in gijzeling. De tegenstelling tussen beide termen suggereert een radicale breuk met het verleden in de jaren zestig, die dan ook als jaren van ‘revolutie’ en van ‘radicale bekering’ zijn aangeduid.¹ Het plotselinge einde van de verzuilde samenleving zou het resultaat zijn van ingrijpende veranderingen op de drie terreinen waarop verzuiling van invloed was: de civil society, de politiek en de maatschappelijke rol van religie. Burgers hielden er volgens de gangbare interpretatie sinds de jaren zestig mee op zich in zuilen te organiseren, als gevolg van individualisering.² Ook kwam er een einde aan de pacificatiepolitiek, die ingeruild werd voor polarisatie.³ Ten slotte marginaliseerde door toedoen van secularisering de maatschappelijke rol van religie.⁴ Het Nederland van na de jaren zestig leek bezien door deze bril nauwelijks nog op het Nederland van de jaren vijftig.

Veel tijdgenoten hadden gedurende de jaren zestig zonder twijfel het gevoel een revolutie mee te maken. Naarmate de gebeurtenissen van die jaren echter verder wegzonken in de geschiedenis, kwam dit beeld van plotselinge veranderingen onder druk te staan. Verzuiling en ontzuiling waren als polemische termen opgekomen; de karikaturen die ze van Nederland tekenden leverden geen adequate historische beschrijving op.⁵ De Nederlandse politiek bleek zich in de jaren tachtig en negentig niet ver te hebben verwijderd van oudere politieke tradities. Het roemruchte poldermodel werd niet gezien als tegengesteld aan de verzuilde politiek, maar als een voortzetting daarvan.⁶ Individualisering bleek eveneens een term die weinig houvast bood. Nederlanders waren ook na de jaren zestig zeer actief als vrijwilligers en bleven zich op vele manieren maatschappelijk engageren. Sociologen als Jan Willem Duyvendak stelden daarom niet een eenzijdige atomisering, maar het ontstaan van nieuwe maatschappelijke verbanden op de voorgrond.⁷

Over de plaats van religie in Nederland bestaan dergelijke misverstanden eveneens. In het kader van de ontzuiling zou religie in Nederland geen rol van betekenis meer spelen. ‘Het is volstrekt gerechtvaardigd om van een plotselinge en vrijwel volledige ontkerstening van de Nederlandse samenleving te spreken’, stelde bijvoorbeeld de godsdienstsocioloog Peter van Rooden.⁸ De afgelopen jaren is echter duidelijker dan ooit dat religie ook sinds de jaren zestig een belangrijke rol is blijven spelen. Die rol is niet te begrijpen wanneer een eenzijdig verdwijnen van religie als uitgangspunt wordt gekozen. Naarmate duidelijk werd dat een dergelijke beschrijving niet voldeed zijn daarom pogingen ondernomen om een passender beeld te schetsen. In eerste instantie richtten dergelijke pogingen zich op het specificeren van secularisering. Vervolgens gingen anderen een stap verder, door niet over secularisering, maar over transformatie te spreken.

SECULARISATIE ALS BREEKIJZER

‘In het hedendaagse “Selbstverständnis”, en met name in het contemporaine christelijke denken, neemt de term secularisatie een belangrijke plaats in’, schreef de theoloog Arjo Nijk in 1968 in zijn proefschrift. ‘Het is vrijwel onmogelijk een verhandeling te lezen of een gesprek te voeren over het geestelijke klimaat waarin wij verkeren, zonder dat termen als secularisering, seculariseren, gesecculariseerd, secularisme, secularisatie daarin vroeger of later een rol spelen.’⁹ Vervolgens beschreef Nijk hoe secularisering voor- en tegenstanders van de invloed van georganiseerde religie in de samenleving als strijdkreet had gediend. Binnen het denken over de moderne samenleving had secularisering de bijmaak van een on-

ontkoombare ontwikkeling gekregen: in een moderne maatschappij zou religie geen rol van betekenis meer kunnen spelen. Tegenstanders van de kerken propageerden secularisering als een overhevelen van kerkelijke macht naar wereldse instituties. Voorstanders daarentegen riepen geloofsgenoten op zich teweer te stellen tegen secularisering en zich in te zetten voor het terugdringen van verwereldlijking.¹⁰

De term werd dus zowel buiten als binnen geloofsgenootschappen gebruikt als diagnose van de eigen tijd en als breekijzer om op veranderingen aan te dringen. Gedurende de Tweede Wereldoorlog en in de eerste jaren

De term 'secularisatie' werd zowel buiten als binnen geloofsgenootschappen gebruikt als breekijzer om op veranderingen aan te dringen

van de wederopbouw hoopten hervormers binnen en buiten de kerken dat er nu ernst gemaakt zou worden met ingrijpende veranderingen, of dat nu een beperktere rol voor religie, een verregaande herkerstening van de samenleving of een voorzichtigere hervorming van de kerkelijke instituties was. Toen in

de loop van de jaren zestig duidelijk werd dat de praktijk achterbleef bij hun verwachtingen, radicaliseerde de toon van de debatten over secularisering. In katholieke kringen voedde bovendien de aankondiging van een nieuw Vaticaans Concilie de hoop op drastische verandering. Tegen de achtergrond van hoop op verandering en onzekerheid over de toekomst is de populariteit van boeken als *Het einde van het conventionele christendom* van de hand van Willem Hendrik van de Pol of *Eerlijk voor God* van de anglicaanse bisschop John Robinson te begrijpen, die de kerken hun ondergang voorspelden als ze zich niet ingrijpend zouden vernieuwen.¹¹

De uiteenlopende karretjes waar het begrip secularisering voor werd gespannen, de verschillende gedaantes waarin religie kon verschijnen en de uiteenlopende maatschappelijke terreinen waarop godsdienst een rol kon spelen maakten het echter vrijwel onmogelijk een adequate beschrijving van daadwerkelijke veranderingen in de samenleving te geven. In wetenschappelijke kringen probeerde men een antwoord op dit probleem te formuleren door verschillende dimensies van secularisering te benoemen. De socioloog Karel Dobbelaere stelde in 1981 in een veelbesproken bijdrage voor om verwereldlijking, veranderend individueel gedrag en verschuivingen in de oriëntatie binnen religieuze gemeenschappen te onderscheiden. Verwereldlijking trad op waar andere instanties taken van de kerk overnamen, waar de kerk steeds meer een 'gewone' maatschappelijke organisatie werd en waar religieuze duidingen van de wereld aan invloed verloren. Op individueel niveau was sprake van secularisering waar mensen de normen

van religieuze groeperingen niet meer accepteerden, minder religieuze betrokkenheid aan de dag legden en hun lidmaatschap van religieuze organisaties opgaven. Van een secularisering van de oriëntatie van geloofsgemeenschappen was sprake waar men deze wereldse zaken belangrijker ging vinden dan hemelse.¹²

Meer recent heeft de filosoof Charles Taylor het denken over secularisering van sociologen als Dobbelaere in een bredere context geplaatst. Onder secularisering kunnen volgens hem inderdaad de drie dimensies van Dobbelaere worden begrepen, die wijzen op het zich losmaken van instituties en praktijken uit de greep van religie. Taylor plaatst deze interpretatie van secularisering naast twee andere, namelijk enerzijds de scheiding van kerk en staat en de opkomst van een seculiere publieke ruimte als een dimensie van secularisering, en anderzijds een door Taylor meer fundamenteel geachte ontwikkeling: het onvanzelfsprekend worden van religie in de moderne wereld. Geloven is niet langer een normaal onderdeel van het sociale leven, het is een keuze geworden naast allerlei andere manieren om het leven zin te geven.¹³

HERNIEUWDE AANDACHT VOOR RELIGIE IN HET PUBLIEKE DOMEIN

Het nuanceren van het denken over secularisering heeft in zoverre winst opgeleverd dat verschillende aspecten van de plaats van religie in de samenleving afzonderlijk van elkaar onderzocht konden worden. Vanuit dat perspectief is de afgelopen jaren duidelijk geworden dat religie ook buiten het persoonlijke leven van veel mensen een belangrijke rol is blijven spelen. De socioloog José Casanova toonde bijvoorbeeld in een invloedrijke studie aan dat er inderdaad sprake is van een wereldwijde trend richting differentiatie, waarin kerken een steeds minder dominante maatschappelijke positie innemen. Van een afname van religieuze overtuigingen en praktijken was daarentegen alleen in Europese landen duidelijk sprake. Als belangrijkste conclusie bracht Casanova naar voren dat religie in moderne samenlevingen geen privézaak is geworden. Hij spreekt zelfs van deprivatisering, aangezien onder andere in de golf van democratisering rond het begin van de jaren negentig religieus geïnspireerde organisaties een belangrijke rol speelden.¹⁴

Met zijn bevindingen zette Casanova het denken in termen van secularisering stevig onder druk. Hij wees immers niet alleen op het gebrek aan bewijs voor een wereldwijd afnemen van religieuze overtuigingen en gebruiken. Bovendien trok hij het eenzijdige afnemen van de betekenis van religie in moderne samenlevingen in twijfel door te wijzen op de terugkeer van religie in de publieke sfeer. Veel van dergelijke bevindingen hadden betrekking

op gebieden verder van huis. Zeker buiten Europa heeft religie niet de wijk genomen als gevolg van modernisering. Regelmatig blijkt daar zelfs sprake van een toenemend belang. Het voorbeeld dat wetenschappers in deze context in eerste instantie verbaasde was de Amerikaanse samenleving. In het land, dat door velen als het modernste ter wereld werd beschouwd, bleek religie niets aan belang in te moeten, maar veeleer nog aan gewicht te hebben gewonnen. Vervolgens bleek religie zeker sinds de aandacht voor de *clash of civilizations* aan het begin van het nieuwe millennium ook in andere delen van de wereld niet aan betekenis te hebben ingeboet.¹⁵ Was in het zo bezien niet vooral Europa dat een afwijkende ontwikkeling had doorgemaakt?¹⁶

De groeiende twijfel aan de seculariseringstheorie gaf aanleiding om de ontwikkeling in Europa zelf aan nieuw onderzoek te onderwerpen. Wat tegen de achtergrond van de tegenstelling tussen verzuiling en ontzuiling en met een verwijzing naar secularisering was beschreven als het verdwijnen van religie uit de samenleving, maakte bij nader inzien plaats voor een levendiger tableau. Zo vroeg de godsdienstsociologe Danièle Hervieu-Léger niet naar de manier waarop religie was verdwenen, maar onderzocht ze hoe religieuze tradities in de loop van de naoorlogse geschiedenis waren veranderd en door nieuwe generaties anders werden geïnterpreteerd. Uit haar onderzoek kwam naar voren dat nieuwe generaties het geloof vaak niet de deur hadden gewezen, maar het op nieuwe manieren interpreteerden. De belangrijkste verandering in hun geloofsbeleving was gelegen in het feit dat deze zich grotendeels aan de controle van kerkelijke instituties had onttrokken.¹⁷ Haar vakgenoot Joep de Hart kwam onlangs tot een vergelijkbare herwaardering voor Nederland. In de naoorlogse jaren is er sprake van ontkerkelijking bij grote en kleine meer vrijzinnige kerken. Daar staan stabiliteit en ook groei bij behoudender geloofsgemeenschappen en de opkomst van migrantenreligies tegenover, al kunnen die getalsmatig niet opboksen tegen de genoemde leegloop. Verder beschrijft De Hart de opkomst van allerlei nieuwe vormen van spiritualiteit, die hem over 'zwevende gelovigen' doen spreken.¹⁸

Ook in de geschiedschrijving heeft deze herbezinning op religie een revisie opgeleverd. De Nijmeegse historica Marjet Derks heeft bijvoorbeeld gewezen op het scheve beeld dat van de veranderingen in de katholieke kerk is geschetst. Niet alle Nederlandse katholieken werden in de loop van de jaren zestig progressief of verlieten de kerk. Een aanzienlijke groep hield vast aan een behoudender koers, organiseerde zich rondom tijdschriften als *Katholieke stemmen* en *Confrontatie* en zag sinds de jaren zeventig kans haar invloed binnen de kerk weer uit te breiden.¹⁹ Met het oog op de protestantse kerken heeft historicus James Kennedy erop gewezen dat het misleidend is deze als onveranderlijke instituten te beschouwen. Vanaf de jaren zestig verschoven veel kerkleden wat engagement

betreft hun aandacht van de eigen kring naar wereldwijde problemen.²⁰ Dat resulteerde in geestdriftige acties voor de derde wereld en in inzet voor de vredesbeweging, die werd gespiegeld door minder enthousiasme voor traditionele politieke en sociale organisaties.

KOERSWIJZIGING VAN RELIGIEUS GEÏNSPIREERDE ORGANISATIES

Die nationale religieus geïnspireerde organisaties wijzigden op hun beurt in de loop van de jaren zeventig veelal hun koers. Het meest in het oog springt de beslissing van de drie grote confessionele partijen om te fuseren, die leidde tot de oprichting van het Christen-Democratisch Appèl (CDA). Deze beslissing is onder invloed van het idee dat religie sinds de jaren zestig aan een zekere aftocht was begonnen vaak simpelweg als het resultaat van voortschrijdende secularisering geduid. Historicus Rutger Zwart heeft echter laten zien dat veranderende opvattingen over christelijke politiek in de betrokken partijen een belangrijke rol hebben gespeeld in het streven naar meer samenwerking. Deze nieuwe opvattingen sloten aan bij een ook in de kerken naar voren gebracht streven naar oecumene en de apostolaire notie dat christenen niet in eigen kring, maar juist daarbuiten het verschil zouden moeten proberen te maken.²¹

Evenmin kunnen de verschuivingen in de Nederlandse vakbeweging die in de jaren zeventig plaatsvonden als het eenvoudige resultaat van secularisering worden beschouwd. Herbezinning op de implicaties van het geloof voor maatschappelijk engagement was een belangrijke inspiratiebron voor de leiders van het Nederlands Katholiek Vakverbond om naar een fusie met de andere twee vakcentrales te streven. In de kringen van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) voelde men er daarentegen niets voor de christelijke uitgangspunten als mogelijke inspiratiebron naast anderen te poneren. Uiteindelijk resulteerden deze verschillen van inzicht in de oprichting van de algemene Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) en koos het CNV ervoor als oecumenische vakcentrale zelfstandig door te gaan. In geen van beide organisaties verloor religieuze inspiratie haar betekenis voor maatschappelijk engagement; de uitwerking van deze inspiratie was wel veranderd.²²

De rol die religie in het openbare leven toegewezen kreeg, veranderde eveneens in de loop van de naoorlogse geschiedenis. Tot in de jaren zestig bepaalden religieuze verschillen ook de scheidslijnen in de publieke sfeer, hoe hevig liberalen en sociaaldemocraten zich daar ook tegen verzetten. Vanaf de jaren tachtig tekende zich een nieuwe consensus af, waarin niet de verschillende levensbeschouwelijke gemeenschappen, maar individuele burgers en hun vrijheidsrechten centraal stonden. Deze burgers stond

het vrij te geloven wat zij wilden, maar hun religieuze inspiratie mocht in de publieke sfeer niet tot verdeeldheid leiden. Veelzeggend is bijvoorbeeld het recente standpunt van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten dat gemeenten met religieuze organisaties mogen samenwerken in gevallen waar het om 'niet-geloofsgebonden overheidsdoelen' gaat.²³ Inclusiviteit is zo de nieuwe maatstaf voor de rol van religie in de samenleving geworden. Waar religie met het oog op de normen van de meerderheid van de Nederlanders een samenbindende rol kan spelen, is een publieke rol denkbaar. Zo bleek in de recente debatten over rituele slacht weinig begrip te bestaan voor religieus gemotiveerde argumenten, terwijl verwijzingen naar de christelijke traditie waarin de Nederlandse cultuur geworteld zou zijn juist steeds vaker te horen zijn.

BESLUIT

Om de plaats van religie in Nederland beter te begrijpen is het kortom niet zinvol om vast te houden aan het eenzijdige denken in termen van secularisering. De suggestie van een radicale breuk met het religieuze verleden door de tegenstelling van religieuze verzuiling en seculiere ontzuiling is misleidend. Veeleer kan de transformatie van de rol van religie in de tweede helft van de twintigste eeuw worden beschouwd als een overgang van zware naar lichte gemeenschappen, van een exclusieve naar een inclusieve houding van gelovigen. Religie blijft relevant, maar heeft niet meer de dominante positie die katholieken en orthodoxe protestanten haar in vroeger tijden toedichtten.

In hun persoonlijke leven hechten Nederlanders ook tegenwoordig aan allerlei religieuze tradities. Al zijn hun invullingen door de jaren heen soms sterk veranderd, persoonlijk geloof blijft bijvoorbeeld een belangrijke inspiratiebron voor mensen om zich maatschappelijk te engageren. Ook veel maatschappelijke organisaties geven levensbeschouwelijke inspiratie een plaats. Meestal doen ze dat niet om zich tegen anderen af te zetten, maar juist om anderen uit te nodigen. Ten slotte is religie ook niet uit het openbare verdwenen. Een meerderheid van de Nederlanders accepteert een publieke rol zolang religieuze opvattingen niet te veraf staan van gangbare normen. De uitdaging is dan ook het aanhoudende belang van religie niet te ontkennen, maar haar huidige positie beter te gaan begrijpen, ter discussie te stellen en actief vorm te geven.

Noten

¹ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Amsterdam: Mets

& Schilt, 2009, pp. 233-261; James Kennedy, *Bezielende verbanden. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland*. Amsterdam:

- Bert Bakker, 2009, p. 147.
- 2 Jacques van Doorn, 'Sociale wetenschappen en de weerbarstige werkelijkheid', in: P.B. Lehning (red.), *De beleidsagenda 2000*. Bussum: Coutinho, 2000, pp. 24-41.
  - 3 Vgl. Peter Bootsma en Willem Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977*. Den Haag: Sdu, 1999, pp. 12-22.
  - 4 Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu, 2000, p. 355.
  - 5 Vgl. Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2011.
  - 6 Zie bijvoorbeeld Jona Lendering, *Polderdenken. De wortels van de Nederlandse overlegcultuur*. Amsterdam: Athenaeum—Polak & Van Genneep, 2005; Herman Pleij, *Erasmus en het poldermodel*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005. Vgl. Peter van Dam, 'Polarisering en Poldermodell. Versäulung und Entsäulung in den Niederlanden seit 1945', in: Uwe Kranenpohl en Stefan Köppl (red.), *Konkordanzdemokratie. Ein Demokratietyp der Vergangenheit?* Baden-Baden: Nomos, 2012, pp. 99-115.
  - 7 Jan Willem Duyvendak, *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Vossiuspers, 2004.
  - 8 P. van Rooden, "'Oral history" en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004), nr. 4, pp. 524-551, aldaar p. 524.
  - 9 A.J. Nijk, *Secularisatie. Over het gebruik van een woord*. Rotterdam: Lemniscaat, 1968, p. 11.
  - 10 M. Borutta, 'Genealogie der Säkularisierungstheorie. Zur Historisierung einer großen Erzählung der Moderne', *Geschichte und Gesellschaft* 36 (2010), pp. 347-376.
  - 11 Willem Hendrik van de Pol, *Het einde van het conventionele christendom*. Roermond: Romen, 1966; John A.T. Robinson, *Eerlijk voor God*. Amsterdam: W. ten Have, 1963.
  - 12 Karel Dobbelaere, 'Secularization. A multidimensional concept', *Current Sociology* 29 (1981), nr. 3, pp. 3-153.
  - 13 Charles Taylor, *A secular age*. Cambridge: Harvard University Press, 2007, pp. 1-3.
  - 14 José Casanova, *Public religions in the modern world*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
  - 15 Martin Riesebrodt, *Die Rückkehr der Religionen. Fundamentalismus und der Kampf der Kulturen*. München: Beck, 2000.
  - 16 Hartmut Lehmann, *Säkularisierung. Der europäische Sonderweg in Sachen Religion*. Göttingen: Wallstein, 2004.
  - 17 Danièle Hervieu-Léger, *La religion en mouvement. Le pèlerin et le converti*. Parijs: Flammarion, 1999.
  - 18 Joep de Hart, *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam: Bert Bakker, 2011. Invloedrijk was ook de bundel van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid over de transformatie van religie: Wim van de Donk e.a. (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
  - 19 Marjet Derks, 'The gospel of the old. Media, gender, and the invisible conservative Dutch Catholic in the long 1960s', *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* 104 (2010), pp. 135-154. Zie ook Maarten van de Bos, *Verlangen naar vernieuwing. Nederlands katholicisme 1953-2003*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2012.
  - 20 James Kennedy, *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2010.
  - 21 Rutger Zwart, "God's wil in Nederland". *Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)*. Kampen: Kok, 1996.
  - 22 Peter van Dam, *Religion und Zivilgesellschaft. Christliche Traditionen in der niederländischen und deutschen Arbeiterbewegung*. Münster: Waxmann, 2010.
  - 23 Vereniging van Nederlandse Gemeenten, *Tweeluik religie en publiek domein. Handvatten voor gemeenten*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2009.